

สื่อมวลชนกับสำนักพลเมืองเรื่องผู้หญิง พ.ศ. 2516-2519

ชนัตติ ทินนาม^{*}

บทคัดย่อ

การตื่นตัวทางการเมืองอันเป็นผลมาจากการเรียกร้องประชาธิปไตยของปัญญาชนในเดือนตุลาคม 2516 การประกาศให้ปี 2518 เป็นปีสตรีสากล และอิทธิพลของแนวคิดสังคมนิยมและเสรีนิยม ได้สร้างปรากฏการณ์ “สำนักพลเมืองเรื่องผู้หญิง” ขึ้นบนพื้นที่สื่อมวลชนอย่างที่ไม่เคยปรากฏมาก่อนในประวัติศาสตร์ไทย บทความนี้ต้องการอธิบายว่า เหตุการณ์ 2516-2519 ซึ่งเป็นสมัยประชาธิปไตยแบ่งบานในสังคมไทย ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสำนักพลเมืองเรื่องผู้หญิงบนพื้นที่สื่ออย่างไร ผ่านการศึกษาตัวบทของ หนังสือพิมพ์ นิตยสาร และงานเขียนของผู้หญิงหัวก้าวหน้า ระหว่างปี 2516-2519 ผลการศึกษาชี้ให้เห็นว่า แม้ผู้หญิงหัวก้าวหน้าส่วนหนึ่งจะลุกขึ้นมาท้าทายสร้างสำนักพลเมืองใหม่ อีกแง่มุมหนึ่ง ผู้หญิงเองก็ยังไม่หลุดพ้นจากการตกเป็นมนุษย์ผู้ถูกกระทำ ผู้หญิงมิได้เป็นตัวการขับเคลื่อนเพื่อต่อสู้ด้วยแนวทางของผู้หญิงเอง แต่เลื่อนไหลไปตามโครงสร้างสังคมและกรอบคิดซึ่งมีพื้นฐานแบบชายเป็นใหญ่ การต่อสู้เพื่อสถาปนาวาทกรรมผู้หญิงในฐานะพลเมืองบนพื้นที่สื่อดูเหมือนตื่นตัวแต่ยังขาดความหลากหลายและจำกัดอยู่ภายใต้กรอบคิดสังคมนิยม เสรีนิยม ความตระหนักในวาระข่าวสารเรื่องผู้หญิงของสื่อมวลชนเป็นเพียงการโหนตามกระแสความตื่นตัวทางการเมืองมากกว่าความสำนึกในเรื่องความไม่เท่าเทียมระหว่างเพศ แต่กระนั้นก็นับเป็นจุดเริ่มต้นที่เสียงของผู้หญิงในฐานะ

^{*}

ผู้ช่วยคณบดีฝ่ายวางแผนและพัฒนา คณะนิเทศศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษมบัณฑิต
:chanettee_tinnam@yahoo.com

พลเมืองได้ปรากฏขึ้นบนพื้นที่สาธารณะและเป็นการแผ้วถางหนทางต่อสู้ให้
ผู้หญิงรุ่นหลังได้เรียนรู้และปรับใช้ในเวลาต่อมา

คำสำคัญ: สื่อมวลชน สำนักพลเมือง สตรีนิยม เพศวิถี

Mass Media and Citizens' Consciousness of Women (1973-1976)

Chanettee Tinnam

Abstract

Political awakening which resulted from intellectuals' demand for democracy in October 1973, the declaration of 1975 as the International Women's Year, and the influence of socialism and liberalism created a phenomenon of 'citizens' consciousness of women in the mass media like never before in Thai history. This article aims to explain how the events that occurred during 1973-1976, when democracy was blooming in Thai society, helped create changes in citizens' consciousness in regard to women throughout the media, by a study of newspapers, magazines, and literary works of progressive women during 1973-1976. The study finds that even though some progressive women challenged to build a new citizen's consciousness, in another aspect women themselves were not yet freed from being the victims. Women were not the driving force for the fight using their own methods, but they went with the flow under the patriarchal social structure and concepts. The fight to establish women's discourses as citizens in the media appeared active, but was lacking variety and was restricted under the concepts of socialism and liberalism. The consciousness of the agenda setting in regard to women of the

mass media was more of a trend following political awakening than the consciousness of gender inequality. However, such was a start of the appearance of the voices of women as citizens in the public sphere and provided a fighting opportunity to be learned and adapted by women of later.

Keywords: Mass Media, Citizens' Consciousness, Feminism, Sexuality

บทนำ

การปฏิวัติประชาธิปไตยในเดือนตุลาคม 2516 เป็นการรวมตัวของปัญญาชนชายหญิงและมวลชนผู้รักประชาธิปไตยร่วมกันเดินขบวนขับไล่รัฐบาลเผด็จการจอมพลถนอม กิตติขจรซึ่งยึดครองอำนาจทางการเมืองในประเทศไทยมาเป็นเวลากว่าทศวรรษ ได้นำมาซึ่งความตื่นตัวทางการเมืองของสังคมไทยอย่างที่ไม่เคยปรากฏมาก่อน กระแสการเมืองได้สร้างสำนักประชาธิปไตยซึ่งเป็นคุณลักษณะของความเป็นพลเมืองให้เกิดขึ้น การที่กลุ่มนักศึกษาหญิงในมหาวิทยาลัยได้เข้าร่วมเคียงบ่าเคียงไหล่กับนักศึกษาชายในการเรียกร้องประชาธิปไตย กระแสสิทธิสตรีที่มีการเคลื่อนไหวในตะวันตก รวมทั้งการประกาศให้ปี 2518 เป็นปีสตรีสากล และการบัญญัติในรัฐธรรมนูญในปี 2517 ให้หญิงชายมีสิทธิเท่าเทียมกัน ได้กลายเป็นแรงกระตุ้นให้วาระข่าวสารเรื่องผู้หญิงว่าด้วยสิทธิสตรีกลายเป็นประเด็นที่ปรากฏอยู่ทั่วไปในพื้นที่สื่อมวลชนระหว่าง พ.ศ. 2516-2519 บทความนี้ต้องการค้นหาคำตอบว่าในสมัยประชาธิปไตยแบ่งบานระหว่างปี 2516-2519 สังคมไทยได้สร้างสำนักพลเมืองเรื่องผู้หญิงบนพื้นที่สื่อมวลชนอย่างไร โดยผู้ศึกษาได้กำหนดขอบเขตของข้อมูลให้เปิดกว้างมากที่สุด เพื่อให้มองเห็นความหลากหลายของเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับสำนักพลเมืองเรื่องผู้หญิง ผู้ศึกษาทำการอ่านวิเคราะห์หัตถ์บทบนพื้นที่สื่อมวลชนประเภทสิ่งพิมพ์ที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับผู้หญิง ระหว่างปี 2516-2519 การอ่านวิเคราะห์ไม่มีการข้ามข้อมูลแต่จะอ่านทุกหน้าทุกฉบับ สำหรับข้อมูลที่ใช้ในการศึกษา ได้แก่ หนังสือพิมพ์ประชาธิปไตย หนังสือพิมพ์สยามรัฐ หนังสือพิมพ์ไทยรัฐ หนังสือพิมพ์ดาวสยาม นิตยสารสตรีสาร นิตยสารลลนา นิตยสารเบญจกัลยาณี และงานเขียนของปัญญาชนหญิงหัวก้าวหน้า ได้แก่ ขบวนการดอกไม้บาน (โดย ชุมมนุนิสิตหญิง คณะวิทยาศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย) ทางเลือก (โดย นักศึกษามหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์) โลกที่สี่

(โดย จีระนันท์ พิตรปรีชา)¹ การวิเคราะห์ตัวบทในบทความนี้ใช้ทฤษฎีสตรีนิยม² ที่เน้นการศึกษาทั้งภาคการกดขี่สตรีและมิติของการต่อสู้ตามแนวทางของการสร้างสำนักพลเมืองในสังคมประชาธิปไตย

¹ ในช่วงปี 2516-2519 ความสนใจแนวคิดการต่อสู้ของผู้หญิงถือว่าได้รับความสนใจจากสังคม หนังสือ “ขบวนการดอกไม้มาน” และ “ทางเลือก” ต่างมียอดพิมพ์ถึง 5,000 เล่ม หนังสือพิมพ์รายวันมีคอลัมน์สตรีเสนอทัศนะก้าวหน้าในเชิงวัฒนธรรมใหม่เพิ่มขึ้นมากมาย (สุณี ไชยรส, 2547:122)

² ผู้ศึกษาเลือกใช้ทฤษฎีสตรีนิยมเพื่อช่วยในการอธิบายถึงความไม่เท่าเทียมระหว่างเพศที่ครอบคลุมในทุกมิติสังคม แม้แต่ด้านการเมืองซึ่งเป็นพื้นที่อันสามารถแสดงบทบาทผลักดันให้สำนักพลเมืองเรื่องผู้หญิงในสังคมประชาธิปไตยเกิดขึ้นได้ ทฤษฎีสตรีนิยมที่ใช้เป็นกรอบในการศึกษาประกอบด้วย

1. **สตรีนิยมสายเสรีนิยม (Liberal Feminism)** มีฐานความเชื่อในความเป็นมนุษย์ที่เหมือนกันระหว่างหญิงชาย ย้ำเตือนให้ผู้หญิงเฝ้าหาอิสรภาพจากบทบาทการถูกกดขี่โดยใช้ยุทธวิธีต่อสู้ด้วยการเปลี่ยนแปลงในลักษณะปฏิรูปผลักดันการแก้ไขกฎหมายเพื่อให้สถานะของผู้หญิงในสังคมดีขึ้น รวมไปถึงแนวทางการแก้ไขปัญหาด้วยการสังคมสงเคราะห์ เช่น การจัดให้มีสถานเลี้ยงดูเด็กเพื่อลดภาระของผู้หญิงที่ต้องทำงานนอกบ้าน นอกจากนี้แนวคิดสตรีนิยมสายเสรีนิยมยังกระตุ้นการปฏิรูปการศึกษาสำหรับผู้หญิง เพื่อผลักดันให้พวกเธอมีพื้นที่ทางการศึกษา ซึ่งจะนำไปสู่การมีอาชีพและพื้นที่ในทางเศรษฐกิจที่เท่าเทียมกับผู้ชาย สำหรับประเด็นการเมืองส่งเสริมสิทธิทางการเมือง สิทธิการเลือกตั้งของผู้หญิง (Beasley, 1999; วารุณี, 2545)

2. **สตรีนิยมสายถอนรากถอนโคน (Radical Feminism)** มีความเชื่อพื้นฐานว่าระบบชายเป็นใหญ่เป็นสาเหตุสำคัญที่สุดในการกดขี่ผู้หญิง ผ่านการหล่อหลอมจากอุดมการณ์ทางสังคม แนวคิดนี้มีส่วนสำคัญอย่างมากในการพัฒนาความรู้ความเข้าใจในเรื่องอคติทางเพศ ซึ่งรวมถึงการพัฒนาประเด็น เพศ เพศสภาพ การสืบพันธุ์ ความรุนแรงต่อผู้หญิงในทุกรูปแบบให้เป็นศูนย์กลางของการวิเคราะห์ประเด็นการเมือง และขยายไปสู่เรื่องภาพโป๊เปลือย การคุกคามทางเพศ การข่มขืน การถูกข่มขืน โสเภณี ที่สำคัญที่สุดคือแนวคิดนี้ได้ก่อให้เกิดความรู้สึกรู้สึกว่าผู้หญิงสามารถเป็นผู้หญิงที่มีความสามารถและมีศักดิ์ศรีโดยไม่จำเป็นต้องทำตัวเองให้เหมือนกับผู้ชายเสียก่อน (Beasley, 1999; วารุณี, 2545)

ผู้หญิงในฐานะพลเมืองผู้ตื่นตัวของยุคประชาธิปไตยแบ่งบาน

ภาพของนักศึกษาและนักเรียนผู้หญิงเรียงแถวในแนวขวางเป็นทิวหน้าอัญเชิญพระบรมฉายาลักษณ์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระราชินีเดินนำหน้าขบวนมวลชนผู้รักประชาธิปไตยนับแสนคนเพื่อต่อต้านเผด็จการเรียกร้องประชาธิปไตยบนถนนราชดำเนิน มุ่งหน้าสู่ออนุสาวรีย์ประชาธิปไตยในวันที่ 14 ตุลาคม 2516 กลายเป็นภาพที่ถูกนำมาใช้เป็นสัญลักษณ์ของการต่อสู้เพื่อประชาธิปไตยและยังคงติดตาตรึงใจ

3.สตรีนิยมสายสังคมนิยม (Socialist Feminism) อธิบายว่าการกดขี่ระหว่างเพศและการกดขี่ทางชนชั้นนั้นเกิดขึ้นพร้อมๆกัน ระบบชายเป็นใหญ่มิได้เกิดจากการกดขี่ทางชนชั้น หากแต่ดำรงอยู่ก่อนแล้วสืบทอดจากสังคมหนึ่งไปอีกสังคมหนึ่ง และในยุคทุนนิยมนั้นระบบชายเป็นใหญ่และระบบทุนนิยมได้ปรับตัวและทำงานร่วมกันโดยระบบชายเป็นใหญ่ต้องการจัดลำดับสูงต่ำทางเพศ ผ่านการควบคุมอำนาจ ร่างกายและพื้นที่ของผู้หญิง ระบบทุนนิยมเองก็ต้องการชุดรีดแสวงหากำไรและสะสมทุน เมื่อระบบทั้งสองทำงานร่วมกันจึงกลายเป็นรากฐานของการกดขี่ทางเพศในยุคทุนนิยมชายเป็นใหญ่ (กุลลีนี มุททากลินและวารวัก เฉลิมพันธุ์ศักดิ์, 2547: 235)

4. สตรีนิยมหลังสมัยใหม่ (Postmodern Feminism) ได้นำความคิดในเรื่องวาทกรรมมาอธิบายปรากฏการณ์ทางสังคม โดยเฉพาะในประเด็นเรื่องอำนาจและความรู้ของ Foucault และแนวความคิดเรื่องเพศ โดย Sawicki (1988, อ้างใน วารวัก, 2545: 167-168)) เสนอว่าการวิเคราะห์เรื่องอำนาจของ Foucault ช่วยให้ขอบเขตเรื่องส่วนตัวกลายเป็นเรื่องการเมือง ทำให้ผู้หญิงสามารถต่อต้านการกดขี่ที่มีอยู่ทั่วไปได้ การที่ Foucault ปฏิเสธการอธิบายด้วยทฤษฎีสากล (grand theory) ทำให้ลักษณะเฉพาะ ความหลากหลาย และพหุนิยมในสังคมที่ถูกกดขี่มีบทบาทขึ้นมา และการที่อำนาจไม่ได้รวมอยู่ในปริมาตรเดียวของสังคมทำให้วาทกรรมที่สร้างผู้หญิงให้ด้อยกว่าชายกระจายอยู่ทั่วทั้งองค์สังคม ดังนั้นการแก้ไขความเป็นรองของผู้หญิงทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม จึงไม่ได้เป็นการปลดปล่อยผู้หญิงอย่างแท้จริง ผู้หญิงจำเป็นต้องคัดค้านต่อวาทกรรมความรู้และอำนาจที่ทำให้ผู้หญิงด้อยกว่าผู้ชายที่แฝงตัวอยู่อย่างกระจุกกระจายในทุกที่สังคม

คนรุ่นหลังเมื่อหวนนึกถึงสมัยแห่งประชาธิปไตยแบ่งบานในประเทศไทย³ ทั้งยังเป็นหลักฐานเชิงประจักษ์ที่สื่อแสดงให้เห็นว่าผู้หญิงคือพลเมืองผู้ตื่นตัวและมีส่วนร่วมทางการเมือง ณ ห้วงเวลานั้น

ภาพที่ 1 : ปัญญาชนหญิงเดินนำขบวนเรียกร้องประชาธิปไตย 14 ตุลาคม 2516 (อภิชาติ ศักดิเศรษฐ์, 2538:77)

ภาพที่ 2: การ์ตูนการเมือง “แนวหน้ากล้าตาย” (ประยูร จรรย์วณิช, ไทยรัฐ 11 พฤศจิกายน 2516:3)

³ ภาพนักเรียนนักศึกษาหญิงเดินนำขบวนในเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 นี้ต่อมาองค์กรผู้หญิงได้นำภาพดังกล่าวใช้เป็นสัญลักษณ์ระลึกถึงเหตุการณ์ โดยจัดทำเป็นเสื้อยืดในวาระครบรอบ 30 ปี 14 ตุลาคม (สุณี ไชยรส, 2547:116)

ชัยชนะจากการต่อสู้กับรัฐบาลเผด็จการทหารอันเป็นผลจากการรวมตัวของปัญญาชนหนุ่มสาวในรั้วมหาวิทยาลัยและมวลชนผู้รักประชาธิปไตยได้จุดประกายสำนักพลเมืองให้เกิดขึ้นในสังคมไทย ในสมัยประชาธิปไตยเบ่งบาน (พ.ศ.2516-2519) ปัญญาชนหนุ่มสาวในรั้วมหาวิทยาลัยต่างมุ่งมั่นทำงานเพื่อสร้างการเมืองและสังคมในอุดมคติท่ามกลางรากเหง้าทางความคิดในสังคมเก่าที่คงฝังลึกอคติระหว่างความเป็นมนุษย์หญิงชายด้วยกันอย่างมีอาจรื้อถอนได้โดยง่าย

หากนิยามของ “สำนักพลเมือง” หมายถึงความตื่นตัวและมีส่วนร่วมทางการเมืองของพลเมือง ความเข้าใจและปฏิบัติต่อผู้อื่นอย่างเสมอภาคเท่าเทียม ความรับผิดชอบต่อสังคม สร้างสรรค์ประชาธิปไตย ความเคารพในสิทธิและเสรีภาพของตนเองและผู้อื่น กระแสสำนักพลเมืองเรื่องผู้หญิงได้กลายเป็นวาระข่าวสารที่มีความพยายามจุดประกายให้เกิดขึ้นบนพื้นที่สื่อมวลชน ณ ห้วงเวลานั้น⁴

เมื่อเหลียวมองย้อนกลับไปในประวัติศาสตร์ “ผู้หญิงในฐานะพลเมืองผู้ตื่นตัวทางการเมือง” คือวาทกรรมที่หลายฝ่ายพยายามผลิตซ้ำใน

⁴ จากการทบทวนสถานภาพองค์ความรู้ที่เกี่ยวกับ “ความเป็นพลเมือง” จากงานวิชาการในยุคปัจจุบัน พบว่า งานศึกษาส่วนใหญ่สนใจศึกษาเกี่ยวกับ “บทบาทหน้าที่ของความเป็นพลเมือง” ซึ่งไม่มีการแบ่งแยกระหว่างความเป็นพลเมืองระหว่างหญิงและชาย เท่ากับว่าการศึกษายังคงอยู่ภายใต้กรอบคิดที่มองความเป็นพลเมืองอยู่ในสถานะที่ไร้เพศสภาวะ ขณะที่ในโลกริชาการตะวันตกมีการตั้งคำถามว่า ภายใต้กรอบคิดความเป็นพลเมือง ควรให้การยอมรับความหลากหลาย ผู้หญิงไม่สามารถเป็นพลเมืองในแบบที่ผู้ชายเป็นได้ จึงจำเป็นที่จะต้องมีการรื้อสร้างนิยามความหมายของความเป็นพลเมืองในแบบผู้หญิงขึ้น (Phillips, 1991: 81)

พื้นที่สื่อมวลชนระหว่างปี 2516-2519 ดังปรากฏในบทสัมภาษณ์ ปัญญาชน
หญิงอยู่บ่อยครั้งบนพื้นที่สื่อในท่งทำนองที่ว่า

“ผู้หญิงควรจะได้เข้าร่วมต่อสู้ทางการเมือง ต้องแสดงให้เห็นว่า เราไม่เก่งแต่การบ้านการเมือง หากด้านการเมืองเราก็ก่อนเหมือนกัน”

(เสาวณีย์ ลิ้มมานนท์, สยามรัฐ 2 กุมภาพันธ์ 2516:12)

ข้อมูลจากหนังสือพิมพ์ระบุว่า ในปี 2512 มีสตรีตื่นตัวลงสมัครรับเลือกตั้งถึง 32 คนนับว่ามากเป็นประวัติศาสตร์ ได้รับเลือกตั้งเป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรถึง 6 คน เพราะก่อนหน้านี้ได้รับเลือกตั้งอย่างมากเพียง 1 หรือ 2 คนเท่านั้น สำหรับปี 2517 รัฐธรรมนูญบัญญัติให้หญิงและชายมีสิทธิเท่าเทียมกัน มีสตรีถึง 69 คนลงสมัครรับเลือกตั้ง จากจำนวนผู้สมัคร สส. ทั่วประเทศ 2,198 คน ในจำนวนนี้เป็นหัวหน้าพรรค 2 คน นับว่าสตรีตื่นตัวมากกว่าทุกครั้งที่ผ่านมา (ดาวสยาม 13 มกราคม 2518:8) แต่เมื่อผลการเลือกตั้งปรากฏ กลับกลายเป็นว่ามีผู้หญิงได้รับเลือกตั้งเพียง 3 คน จึงปรากฏเสียงสะท้อนจากผู้ชายในประเด็นนี้ว่า

“ผู้หญิงยังไม่เลือกผู้ชายด้วยกันเอง อย่างนี้จะมาโทษผู้ชายกดขี่ไม่ได้”

(ทินวัฒน์ มฤคพิทักษ์, ประชาธิปไตย

25 มีนาคม 2518:10)

แม้ในเชิงตัวเลข ผู้หญิงจะได้รับเลือกเป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรในจำนวนน้อย แต่วาระข่าวสารเรื่องผู้หญิงในแง่มุมการสร้างเสริมความเป็นพลเมืองผู้ตื่นตัวทางการเมืองยังคงปรากฏเป้าสนใจของสื่อมวลชน งานวิจัยหลายชิ้นระบุตรงกันว่าสมัยประชาธิปไตยเบ่งบานในประเทศไทยนั้นเป็นช่วงเวลาที่มีการชุมนุมประท้วงของนักศึกษาและประชาชนมากที่สุดเท่าที่

เคยมีมาในประวัติศาสตร์การเมืองไทย จนนักประวัติศาสตร์ขนานนามปรากฏการณ์นี้เป็น “การสลักเสรีภาพ” ของประชาชนผู้ถูกกดขี่ภายใต้รัฐบาลเผด็จการทหารมาอย่างยาวนาน⁵ สำหรับผู้หญิงได้ถูกบันทึกภาพโดยสื่อมวลชนในปรากฏการณ์นี้ในฐานะผู้มีส่วนร่วมทางการเมืองอย่างแข็งขัน ในยุคประชาธิปไตยเบ่งบานในประเทศไทย ผู้หญิงไม่ว่าจะมาจากอาชีพใด สถานะใด หรือชนชั้นใด ภาพที่เห็นในสื่อระหว่างปี 2516-2519 คือปรากฏการณ์นักศึกษา อาจารย์ สาวโรงงาน แอร์โฮสเตส กรรมกร ชวนา โสเภณี เมียเช่า แม่แต่แม่บ้าน ฯลฯ เดินแจกใบปลิว ถือป้ายประท้วง เป็นผู้นำไฮด์ปาร์ก รวมกลุ่มชุมนุมในที่สาธารณะเพื่อเรียกร้องสิทธิในด้านต่างๆ ภาพเหล่านี้ล้วนแล้วได้รับความสนใจจากสื่อมวลชน บันทึกภาพและรายงานข่าวเหล่านี้อยู่เสมอ สะท้อนให้เห็นความหลากหลายและความมีชีวิตชีวาของผู้หญิงส่วนหนึ่งซึ่งมีส่วนร่วมทางการเมืองอย่างเข้มแข็ง แม้การเรียกร้องทางการเมืองอาจไม่ประสบความสำเร็จทั้งหมดก็ตาม

⁵ ถ้าจะนับเฉพาะการประท้วงของกรรมกรในช่วงหลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 ข้อมูลของสังคีต พิริยะรังสรรค์ (2541) ระบุว่า หลัง 14 ตุลาคมเพียงไม่กี่เดือน มีการประท้วงของกรรมกรในปี 2516 ถึง 501 ครั้ง จากปี 2515 ที่มีการประท้วงเพียง 34 ครั้ง

ภาพที่ 3 ผู้หญิง
ในฐานะพลเมืองผู้
มีส่วนร่วมใน
กิจกรรมสาธารณะ
ทางการเมือง พ.ศ.
2516-2519

อย่างไรก็ตาม ความตื่นตัวของผู้หญิงในกิจกรรมทางการเมือง ประกอบกับกระแสสิทธิสตรีที่ถูกพูดถึงมาก บางครั้งได้นำมาสู่ความหวุ่นวิตกของสื่อมวลชนและสังคมต่อการเปลี่ยนแปลงทางความคิดและการแสดงออกทางการเมืองของผู้หญิง จนทำให้มีการประกอบสร้างความหมายของการมีส่วนร่วมทางการเมืองและสิทธิสตรีของผู้หญิงในแง่ลบ มีการนำประเด็นสิทธิสตรีไปผูกโยงเข้ากับพฤติกรรมที่ตรงข้ามกับความเป็นกุลสตรีของผู้หญิง ดังเช่นพาดหัวข่าวที่ว่า

“สาวยุคสิทธิสตรี ก่อประเพณีวิถิตาร ครอง 2 ผัว
หมั้นเวียนบ้านบ่าเรอรัก”

(ไทยรัฐ 26 กรกฎาคม 2518:1)

การวาดภาพการ์ตูนล้อเลียนผู้หญิงที่เรียกร้องสิทธิสตรีและสิทธิทางการเมืองที่มีให้เห็นอยู่เนืองๆ (สยามรัฐ 6 มีนาคม 2516; สยามรัฐ 24

กรกฎาคม 2518; ไทยรัฐ 29 พฤษภาคม 2518) ขณะที่ยานเขียนแนวก้าวหน้าของกลุ่มปัญญาชนหญิงยังคงประสานเสียงเป็นหนึ่งเดียวในการเคลื่อนไหวเพื่อสนับสนุนให้ผู้หญิงเข้ามามีส่วนร่วมในทางการเมืองมากขึ้น โดยมุ่งเน้นที่การเปลี่ยนแปลงระบบการเมือง ทำลายระบบชนชั้น ความเสมอภาคทางเพศจึงจะเกิดขึ้นตามแนวทางสังคมนิยม

สภาพความเหลื่อมล้ำหรือการเอาเปรียบรังแก ล้วนแต่มีสาเหตุใหญ่มาจากระบบการเมืองการปกครองที่ทำลายความเป็นมนุษย์ด้วยกันทั้งสิ้น สตรีซึ่งเป็นสมาชิกส่วนหนึ่งที่ตกอยู่ใต้อิทธิพลของความเหลื่อมล้ำนี้จึงมีแต่จะต้องเข้าร่วมกันสามัคคีเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงการเมืองเท่านั้นจึงจะสามารถปลดแอกอย่างถูกต้องสมบูรณ์ได้ การเคลื่อนไหวเข้าร่วมปลดแอกของสตรีไม่อาจแยกออกจากการเคลื่อนไหวจากการเคลื่อนไหวต่อสู้ทางการเมืองอันเป็นการต่อสู้หลักได้ การปลดแอกของสตรีจึงจะประกันได้ว่า การกดขี่ทางชนชั้นอันอาจนำมาสู่การกดขี่ทางเพศจะหมดสิ้นไป

(สวพัฒนา เปี่ยมชัยศรี, 2517:42)

ข้ออ้างประการหนึ่งในการกีดกันคนกลุ่มต่างๆ จากการมีบทบาทที่ทางในพื้นที่สาธารณะที่ยังคงปรากฏให้เห็นทั่วไปในพื้นที่สื่อขณะนั้นคือการมองว่าสตรีคือผู้ที่ยังคงขาดคุณสมบัติพื้นฐานของพลเมืองหรือผู้ที่มีบทบาทในการเมืองควรมีเช่น ผู้หญิงขาดคุณสมบัติของความเป็นพลเมืองตามแนวคิดเสรีนิยม ซึ่งต้องมีความสามารถในการใช้เหตุผล ไม่ใช้อารมณ์หรืออคติ และไม่พึ่งพิงผู้อื่น สังคมจะให้ความสนใจกับบทบาทของผู้หญิงในพื้นที่สาธารณะ ในฐานะที่ผู้หญิงเป็นผู้ที่มีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับใครบ้าง เช่น เป็นลูกสาวใคร เป็นภรรยาของใคร มีลูกกี่คน มากกว่าที่จะให้ความสำคัญกับ

การกระทำและผลงานของผู้หญิง โดยความหมายนี้แสดงให้เห็นถึงการยึดเยียดให้ผู้หญิงต้องผูกติดสถานภาพนอกบ้านของตนเอง หรืออัตลักษณ์ของผู้หญิงเอาไว้กับใครสักคนหนึ่ง นั่นคือผู้ชายในฐานะสามีหรือพ่อของผู้หญิงเท่านั้น ผู้หญิงไม่สามารถอยู่ตามลำพังได้ไม่ว่าจะในหรือนอกบ้าน การเมืองถูกทำให้กลายเป็นเรื่องสกปรกสำหรับผู้หญิง เมื่อมีการนำประเด็นเรื่องเพศเข้ามาผูกโยงกับบทบาทหน้าที่และตัวตนของผู้หญิงในพื้นที่การเมือง

เพศวิถี กับสำนึกพลเมืองเรื่องผู้หญิง

“เพศวิถี” ถูกทำให้เป็นประเด็นที่แยกไม่ออก จากผู้หญิงในพื้นที่การเมือง การสมัครรับเลือกตั้งของผู้หญิง หนังสือพิมพ์นำคุณสมบัติด้านสรีระมาผูกติดกับการทำหน้าที่ทางการเมืองของผู้หญิง จนทำให้กลบกลบความสามารถที่แท้จริงของผู้หญิงในด้านการเมือง ดังเช่น

“เขต ดุสิต ได้ ‘จอมขวัญ บุณสงคราม’ มาแข่งขันเป็นผู้แทน ของแท้งต้องแน่นกว่าถั่วดำ ...อยู่อยู่ ยังสาวยังสด ประจำเดือนยังไม่หมดเหมือนศึกฤทธิ์”

(กริ่ง นิรินทรอ่อน,ดาวสยาม, 17 กุมภาพันธ์ 2519:3)

⁶ เพศวิถี (Sexuality) เป็นศัพท์บัญญัติใหม่ที่ใช้ในวงวิชาการสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ในยุคปัจจุบัน แต่เมื่อผู้ศึกษานำคำศัพท์นี้มาใช้อธิบายปรากฏการณ์ทางสังคมที่ว่าด้วยเรื่องสำนึกพลเมืองเรื่องผู้หญิงในช่วงปี พ.ศ. 2516-2519 ผู้ศึกษากำลังความถึงสิ่งที่เรียกว่า ระบบวิธีคิดและ วิธีปฏิบัติที่เกี่ยวกับความปรารถนาและการแสดงออกทางเพศ ซึ่งไม่ใช่พฤติกรรมตามธรรมชาติ แต่เป็นการประกอบสร้างความหมายทางสังคม เพศวิถีจึงมีความสัมพันธ์กับมิติทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมที่ทำหน้าที่กำหนดและสร้างความหมายให้แก่เรื่องเพศ

การเมืองยังสร้างความหมายให้สิ่งที่ผูกติดกับสรีระของผู้หญิงเช่น ประจำเดือน และผ้าอนามัย เป็นสัญลักษณ์ของความโชคร้าย โดยนัยนี้ ประจำเดือนและผ้าอนามัยจึงกลายเป็นเครื่องมือทางการเมืองที่นักการเมืองใช้โจมตีฝ่ายตรงข้าม

รัฐมนตรีบางคนได้รับของขวัญเป็น “โกเต็กซ์” อัน
 เบื่อร่อให้ไปคาตปากฐานพูดมากเรื่องข้าราชการ
 คอรัปชั่น

(ดาวสยาม, 20 พฤษภาคม 2519:1)

ในแต่ละสังคมมีวิธีการให้ความหมายกับ “ประจำเดือน” แตกต่างกันไป ผู้หญิงและผู้ชายในสังคมนั้นๆ ต่างมีท่าทีต่อประจำเดือนแตกต่างกันไปด้วย ความเชื่อเรื่องประจำเดือนในสังคมไทยได้ถูกนำมาใช้เพื่อปิดกั้นโอกาสทางสังคมของสตรีในแง่มุมต่างๆ มายาคติที่ว่า การมีประจำเดือนจะทำให้ใจคอผู้หญิงหวนไหวโลเล เจ้าอารมณ์ ใช้อารมณ์ตัดสินใจมากกว่าเหตุผล ไม่มีความคงเส้นคงวา มีความสามารถในด้านความไว้อคติและความเที่ยงตรงอยู่น้อยมาก การขาดคุณสมบัติดังกล่าวทำให้ผู้หญิงไม่สามารถจะทำงานบริหาร งานรับผิดชอบการตัดสินใจระดับสูงที่มีความสำคัญได้ เท่ากับว่าผู้หญิงยังห่างไกลจากสำนักพลเมือง ในที่นี้การใช้ “ผ้าอนามัย” ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของประจำเดือนเป็นเครื่องมือโจมตีนักการเมืองชาย ไม่ใช่ใช้กับการเมืองหญิง แต่การนำสัญลักษณ์ของประจำเดือนมาใช้ในทางการเมืองเท่ากับเป็นการสร้างวาทกรรมกีดกันผู้หญิงออกจากพื้นที่การเมืองและการบริหาร การเมืองที่ผู้หญิงจะมีส่วนร่วมได้จากการประกอบสร้างของสังคมก็คือการเมืองในภาคของความสกปรก การโจมตี ใส่ร้าย และความอื้อฉาวทางเพศ

การต่อสู้ด้วยการพาผู้หญิงออกจากบ้านซึ่งถือเป็นโลกส่วนตัวมาสู่พื้นที่สาธารณะอาจไม่ใช่วิธีการที่จะนำผู้หญิงไปสู่ความเป็นพลเมืองเนื่องจากในที่สาธารณะเช่นพื้นที่การเมืองนั้น หนังสือพิมพ์ได้นำเอาเรื่อง “เพศวิถี” ซึ่งถือเป็นเรื่องส่วนตัวติดตัวผู้หญิงมาด้วย ดังนั้นการต่อสู้ของผู้หญิงในแบบเสรีนิยมที่มองว่าการแบ่งแยกพื้นที่ส่วนตัวและพื้นที่สาธารณะเพื่อแก้ไขปัญหาความรุนแรงต่อผู้หญิงในพื้นที่ภายในบ้านนั้น ถือเป็นมายาคติที่ถูกสร้างขึ้น เพราะแท้จริงแล้วไม่ว่าผู้หญิงจะอยู่ในพื้นที่ใด ผู้หญิงก็ยังคงถูกกดขี่จากโครงสร้างความสัมพันธ์ที่ไม่เท่าเทียมเช่นนี้

ผู้หญิงยังถูกนำมาใช้เป็นสัญลักษณ์ในเชิงลบบนพื้นที่การทุนการเมือง วาทกรรมความรุนแรงต่อผู้หญิงที่ถูกสร้างขึ้นได้แก่ การให้นิยามความหมายว่าผู้หญิงคือสัญลักษณ์ของความขัดแย้ง ปัญหาคอร์รัปชัน อบายมุข สิ่งแวดล้อมเป็นพิษ คอมมิวนิสต์ ความยากจน ประชาชนผู้อ่อนแอ ภาพเสนอของผู้หญิงส่วนใหญ่มักใช้เรือนร่างเปลือยหรือเกือบเปลือย ฉากในการ์ตูนส่วนใหญ่มักเกิดขึ้นห้องนอน บนเตียงนอน เป็นการชักนำไปสู่การแสดงการร่วมเพศของนักการเมืองชายซึ่งมีตัวตนอยู่จริงกับสตรีซึ่งถูกจินตนาการขึ้นมาเชื่อมโยงให้เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับปัญหาทางการเมืองในแง่มุมต่างๆ โดยนัยนี้หนังสือพิมพ์ได้สร้างมายาคติให้ประเด็นเพศวิถี เป็นปัจจัยเบื้องหลังในการกดขี่ผู้หญิงในพื้นที่การเมือง และยังสะท้อนให้เห็นการลดทอนความหมายในเรื่องเพศและผู้หญิงให้เป็นเรื่องต่ำเรื่องเบา ผู้หญิงมิได้อยู่ในฐานะของมนุษย์ที่มีความเท่าเทียมกันกับผู้ชาย ภาพการ์ตูนการเมืองมิได้นำเสนอภาพผู้หญิงในฐานะที่เป็น นักการเมืองหรือพลเมืองที่มีลักษณะเป็นผู้กระทำ แต่ภาพผู้หญิงในพื้นที่การ์ตูนการเมือง เป็นภาพที่สะท้อนความเป็นวัตถุทางเพศ ปัญหาทางสังคมการเมืองเศรษฐกิจ และผู้ถูกกระทำในลักษณะต่างๆ ในงานวิจัยหลายเรื่องระบุว่าการใช้ภาพผู้หญิงเป็นสัญลักษณ์ทางเพศในทางการเมืองเช่นนี้เป็นยุทธวิธีของสื่อมวลชนเพื่อตบยัดลดคุณค่า

และโจมตีนักการเมืองทางอ้อมเป็นวิธีการแยบยลที่หนังสือพิมพ์มักใช้ในยามที่ไม่สามารถวิพากษ์วิจารณ์การเมืองได้อย่างเต็มที่ ดังเช่นในยุคเผด็จการทหาร ซึ่งมีกฎหมายควบคุมและสั่งปิดโรงพิมพ์อย่างเข้มงวด แทนที่สื่อจะพูดเรื่องการเมืองแบบตรงๆ ก็มักเลี่ยงมาใช้ภาพการ์ตูนโจมตีรัฐบาล ซึ่งดูเบากว่า เอาผิดได้ยากกว่า การวิพากษ์วิจารณ์การเมืองโดยเชื่อมโยงไปสู่ภาพโป๊เปลือยของผู้หญิง จึงเป็นยุทธวิธีที่สื่อใช้ในการต่อสู้เพื่อเสรีภาพในการแสดงความคิดเห็นทางการเมืองตามอุดมการณ์แห่งวิชาชีพของตนเอง ทว่าด้วยวิธีการดังกล่าวนี้กลับกลายเป็นการละเมิดสิทธิของความเป็นมนุษย์ของผู้หญิง และเป็นความรุนแรงเชิงโครงสร้างและวัฒนธรรมที่ยังลึกในสังคม ทั้งยังมีได้อยู่ในฐานะของมนุษย์ที่มีความเท่าเทียมกันกับผู้ชายอย่างไรรก็ตาม ภาพการ์ตูนการเมืองในลักษณะนี้ยังปรากฏให้เห็นอยู่มากมายในยุคประชาธิปไตยแบ่งบาน ถ้าจะเป็นการแสดงให้เห็นว่าไม่ว่าสังคมจะเป็นเผด็จการหรือประชาธิปไตยก็ไม่ใช่ว่าปัจจัยที่สำคัญต่อความรับผิดชอบต่อสังคมของสื่อมวลชน หากอยู่ที่สำนึกความเป็นพลเมืองในเรื่องการเคารพสิทธิความเป็นมนุษย์ของสื่อมวลชนมากกว่า

ภาพที่ 4 ผู้หญิงในการ์ตูนการเมือง (กระฉาง, ดาวสยาม, 18 กันยายน 2518:3)

การประกอบสร้างวาทกรรมให้ผู้หญิงมีความหมายผูกโยงกับการเมืองในลักษณะของความอ่อนแอ คอรัปชั่น ปัญหาเรื่องเพศ ฯลฯ เช่นนี้ยิ่งเป็นการผลักไสให้ผู้หญิงถอยห่างจากพื้นที่การเมืองมากยิ่งขึ้น เพราะวาทกรรมเหล่านี้ที่สร้างขึ้นโดยสื่อมวลชนได้สร้างภาพให้การเมืองสำหรับผู้หญิงกลายเป็นเรื่องสกปรก และปลูกฝังภาพตายตัวด้านเพศให้ยึดติดกับตัวตนของผู้หญิง กลบกลบความสามารถของผู้หญิงในด้านความรู้ทางการเมืองและกฎหมาย ในห้วงเวลาดังกล่าวนั้นปลอดภัยการต่อต้านต่อการทำให้ชุดวาทกรรมนี้เผยตัวและผลิตซ้ำต่อมาของหนังสือพิมพ์ การเรียกร้องให้จรรยาบรรณและจริยธรรมในวิชาชีพสื่อเข้ามาทำหน้าที่ควบคุมการทำร้ายผู้หญิงในพื้นที่การเมืองในหน้าหนังสือพิมพ์ยังไม่ปรากฏ

วาทกรรมเหย้าเรือน: ความท้าทายของสำนักพลเมืองเรื่องผู้หญิง

ปรากฏการณ์ด้านหนึ่งซึ่งกลายเป็นข้อโต้แย้งอย่างมากเกี่ยวกับการมีส่วนร่วมทางการเมืองของผู้หญิงนั้นคือ ระหว่างปี 2516-2519 เป็นช่วงเวลาที่วาทกรรมเหย้าเรือนซึ่งเป็นเบื้องหลังสำคัญที่ทำให้ผู้หญิงมีอาจมีบทบาทในพื้นที่ของอาชีพและการมีส่วนร่วมทางการเมืองได้อย่างเต็มที่ วาทกรรมดังกล่าวทั้งถูกท้าทายและทั้งได้รับการสนับสนุนจากฝ่ายต่างๆ ดังปรากฏทัศนะบางส่วนในนิตยสารผู้หญิง สตรีที่เป็นนักสังคมสงเคราะห์ สตรีชนชั้นกลางบางส่วนคือฝ่ายสนับสนุนวาทกรรมเหย้าเรือน โดยเห็นตรงกันว่าหากผู้หญิงต้องออกไปประกอบอาชีพหรือกิจกรรมการเมือง ก็ไม่ควรที่จะละทิ้งงานบ้าน

การดูแลบ้านเป็นหน้าที่ของผู้หญิง ผู้หญิงที่แต่งตัวออกไปนอกบ้านแต่ปล่อยตัวปล่อยบ้านดูไม่ได้คือผู้ยื่นอาวุธแหลมเข้าทิ่มแทงตัวเองโดยแท้

(ผกาวิทย์ อุตตโมทย์, เบญจกัลยาณี, ปีที่ 1 ฉบับที่ 7

พฤศจิกายน 2517:114)

ข้อเรียกร้องให้ผู้หญิงนั้นออกสู่พื้นที่สาธารณะ ขณะเดียวกันยังต้องรักษาบทบาทหน้าที่ในครัวเรือนไว้ด้วย มีรากฐานความคิดเบื้องหลังแบบเสรีนิยม นักสตรีนิยมหลายตระกูล⁷ ไม่เห็นด้วยกับแนวทางการต่อสู้เช่นนี้ และตั้งข้อสังเกตว่าการแบ่งอาณาบริเวณของชีวิตทางสังคมออกเป็นพื้นที่สาธารณะและพื้นที่ส่วนตัว โดยให้ค่ากับกิจกรรมในพื้นที่สาธารณะมากกว่าสะท้อนแนวคิดแบบทวิลักษณ์ของคู่ตรงข้ามที่รองรับความเชื่อในความต่ำต้อยของผู้หญิงการคงอยู่ของการแบ่งพื้นที่และคุณค่าที่ให้กับกิจกรรมของทั้งสองพื้นที่หมายถึงความไม่เท่าเทียมระหว่างชายหญิงก็ยังคงจะปรากฏอยู่ (Babara Arneil อ้างถึงใน ชลิตาภรณ์ ส่งสัมพันธ์, 2549:71-72) และยังเป็นการแสดงให้เห็นว่า แม้ที่ตีอาจหมายถึงการเป็นพลเมืองที่ดี ทว่าการที่จะเป็นมารดาที่ดีคงไม่อาจทำให้ผู้หญิงเหล่านี้เป็นพลเมืองที่ดีได้เสมอไป (Phillips, 1991: 82)

ขณะที่ฝ่ายต่อต้านวาทกรรมเหย้าเรือน ได้แก่ กลุ่มปัญญาชนหญิงกลุ่มนี้ให้ความสำคัญกับการทำงานนอกบ้านและงานการเมืองของผู้หญิงอย่างเต็มที่ ส่วนหนึ่งเห็นว่างานบ้านควรเป็นเรื่องที่สมาชิกในครอบครัวต้องร่วมกันรับผิดชอบ และถ้าผู้หญิงเป็นผู้กุมอำนาจทางเศรษฐกิจได้ก็จะเป็นการสร้างความชอบธรรมในการแบ่งงานกันทำภายในบ้านได้ง่ายขึ้น

ภาระงานทางบ้านควรจะแบ่งกันทำระหว่างผู้ที่อาศัยอยู่
ร่วมชายคาเดียวกัน ซึ่งหมายถึงภรรยา สามีและลูก ผู้หญิง
จะสามารถมีเสียงเท่ากับผู้ชายในครอบครัว ถ้าผู้หญิง

⁷ นักสตรีนิยมคือผู้ที่มีแนวคิดและเคลื่อนไหวเกี่ยวกับปัญหาความสัมพันธ์ที่ไม่เท่าเทียมระหว่างหญิงชาย มีจุดประสงค์เพื่อเปลี่ยนแปลงมุมมองของผู้คนที่มองชายและหญิงอย่างแตกต่างกัน โดยกลุ่มตระกูลแนวคิดที่สำคัญของนักสตรีนิยมได้แก่ สตรีนิยมสายเสรีนิยม สตรีนิยมสายถอนรากถอนโคน สตรีนิยมสายสังคมนิยม สตรีนิยมหลังสมัยใหม่ เป็นต้น

ทำงานหารายได้มาได้เท่าๆ กับผู้ชาย และการแบ่งงานกัน
ทำก็จะง่ายขึ้นเพราะผู้ชายไม่สามารถที่จะปรักปรำพูดได้อีก
ต่อไปว่า ตัวเป็นคนหาเลี้ยงครอบครัวเพราะฉะนั้นตนควร
จะได้รับสิทธิพิเศษต่างๆในบ้าน

(มัลลิกา วัชราร, 2516:50)

เวอร์จิเนีย วูล์ฟ (อ้างใน คารินา โชติรวี, 2547: 8, 22) นักสตรีนิยม
ตั้งคำถามว่า เพราะเหตุใดผู้หญิงส่วนใหญ่จึงเติบโตขึ้นมาโดยได้รับการบอก
กล่าวสั่งสอนและอบรมเพื่อรับหน้าที่ภรรยาและแม่ที่สมบูรณ์แบบซึ่งมีชีวิต
อยู่เพื่อความสุขของคนในครัวเรือน จนในที่สุดอาจกำหนดให้มีความเชื่อจาก
จิตใต้สำนึกของตนเองว่านี่คือทักษะหรือบทบาทเดียวที่เธอควรจะคาดหวัง
สำหรับตนเองในชีวิตและพึงพอใจกับกรอบบทบาทและความคิดอันจำกัด
เช่นนั้นจนพร้อมที่จะถ่ายทอดกรอบดังกล่าวให้ผู้หญิงรุ่นต่อไปได้สืบทอด
ข้อกำหนดเช่นนี้ทำให้ผู้หญิงไม่สามารถทำงานตามใจรักหรือความใฝ่ฝัน เช่น
การเป็นนักเขียนหรือศิลปิน หรือแม้แต่การมีส่วนร่วมทางการเมืองหากเธอ
มิได้ฆ่าหรือทำลายความเป็นแม่ศรีเรือนนี้ให้ตายเสียก่อน

ผู้หญิงในฐานะพลเมืองหรือผู้บริโภคร

ความตื่นตัวทางการเมืองและการต่อสู้เพื่อให้ผู้หญิงเป็นพลเมืองผู้มี
ส่วนร่วมทางการเมืองไม่เพียงปรากฏในพื้นที่ข่าวบทความบนหน้า
หนังสือพิมพ์ นิตยสารและงานเขียนของกลุ่มปัญญาชนหญิงหัวก้าวหน้า
เท่านั้น การสร้างสำนึกพลเมืองเรื่องผู้หญิงยังเบ่งบานในพื้นที่ของการ
โฆษณา กลไกทุนนิยมได้โหมกระแสการเมืองและสิทธิสตรี ด้วยการสร้าง
“ผู้บริโภคร” ให้กลายเป็น “พลเมือง”⁸ วาทกรรมการบริโภครคืออำนาจของ

⁸ ความเป็นผู้บริโภครกับความเป็นพลเมืองมีนัยยะที่แตกต่างกันดังนี้ ผู้บริโภคร มีลักษณะเชิง
ปัจเจก มีโลกส่วนตัว (individual) รักษาผลประโยชน์ส่วนตัว (private interest) มีนัยยะเชิง

ผู้หญิงระหว่างปี 2516-2519 ได้ประกาศความหมายของอำนาจไปสู่ ประเด็น ประชาธิปไตย สิทธิ เสรีภาพ เสมอภาค และความเท่าเทียม ในแบบพลเมือง ของสังคมประชาธิปไตย ตัวอย่างโฆษณาที่สะท้อนการประกาศความหมาย “วาทกรรมการบริโภคคืออำนาจของผู้หญิง” ไปสู่ความหมายของผู้หญิงในฐานะพลเมืองผู้มี “สิทธิ เสรีภาพ เสมอภาค ความเท่าเทียม และ ประชาธิปไตย” สินค้าประเภทความงามซึ่งถือเป็นความปรารถนาของผู้หญิง ส่วนใหญ่ก็มีการเชื่อมโยงให้เข้ากับกระแสประชาธิปไตย ดังตัวอย่าง

ถึงจะอยู่ต่างวัยแต่ก็สวยได้เท่าเทียมกัน ถึงยุค
ประชาธิปไตย สิทธิเสมอภาคในด้านความงามก็พลอยเบิก
บาน เพราะในวันนี้ผู้หญิงทุกคน ทุกวัยสามารถมีผิวพรรณ
สวยได้เท่าเทียมกันถ้วนหน้า

(ลลนา, เล่ม 83 ปักษ์แรก มิถุนายน 2519:43)

การสร้างวาทกรรมผู้บริโภคในฐานะพลเมืองให้กลายเป็นเรื่องการเมืองอำนาจของผู้หญิงอันจะนำมาซึ่งความสำเร็จ เสรีภาพ ประชาธิปไตย ความก้าวหน้า ฯลฯ อยู่ภายใต้การกำกับของปัจจัยเบื้องหลังคือ อุดมการณ์ เสรีนิยมและประชาธิปไตย ล้วนแล้วคือกระบวนการสร้างองค์ประธาน (subjectification) ที่ทั้งส่งเสริมและลวงหลอกให้เชื่ออย่างสนิทใจว่า ผู้หญิงได้เป็นนายของตัวเอง เป็นผู้เลือกที่จะเป็น เป็นผู้หญิงผู้กระทำ ใน

เศรษฐกิจ ขณะที่ ความเป็นพลเมือง มีนัยยะไปในทางส่วนรวม (collective) มีลักษณะ กระตือรือร้น (active) มีสำนึกในการมีส่วนร่วมทางการเมืองสูง (political participation) การสร้างผู้บริโภคให้กลายเป็นพลเมือง โดยกลไกทุนนิยม เป็นการสวมทับในเชิงความหมายผ่านข้อความโฆษณา สินค้าและบริการ เป็นการนำการบริโภคในเชิงความหมายมาแทนที่การบริโภคในเชิงประโยชน์ใช้สอยของตัวสินค้าและบริการ

ขณะเดียวกันนั้นเองผู้หญิงก็ตกเป็นวัตถุแห่งความเชื่อในพลังการบริโภคโดยไม่รู้ตัว ผู้หญิงกลายเป็นลูกค้าที่เชื่อเชื่อและรักดีต่อสินค้ามากกว่าการมีสำนักพลเมืองซึ่งมีความตื่นตัวทางการเมืองที่แท้จริง

สร้างสำนักพลเมืองด้วย “วาทกรรมเพื่อมวลชน”

การต่อสู้ต่อวาทกรรมผู้บริโภคที่แฝงตัวมากับสินค้าความงาม และความเป็นพลเมืองในระบอบประชาธิปไตยนี้ กลุ่มปัญญาชนหญิงในรั้วมหาวิทยาลัยเป็นแกนนำในการขยับขยายนิยามความงามแบบใหม่จากความงามรูปกายเพื่อเป็นวัตถุทางเพศ ไปสู่ “ความงามเพื่อมวลชน” ความงามเช่นนี้จะนำไปสู่การปฏิวัติสังคมและการเมือง

ความคิดเปรียบเทียบผู้หญิงเป็นของสวยงามเป็นดอกไม้
ระดับโลกนั้นควรจะเก็บเข้าพิพิธภัณฑ์เสียที หันมาสร้าง
ผู้หญิงให้เป็นคน เป็นพลังส่วนหนึ่งของประชาชน จะเหมาะ
กับสภาพโลกปัจจุบันมากกว่า

(จิระนันท์ พิตรปรีชา, 2518:35)

ความงามในนิยามใหม่ถูกนำไปผลิตซ้ำในหน้าหนังสือพิมพ์ บทความที่สะท้อนทัศนคติตอบรับความงามเพื่อมวลชน ที่มีใช้งามเพื่อการเป็นวัตถุทางเพศกลายเป็นสิ่งที่ตกยุคสมัยในกระแสประชาธิปไตยเบ่งบาน

เราต้องเลิกยกย่องหญิงที่ทำตัวไร้คุณค่า จมอยู่กับความงาม
ความสวยความเด่นดังทางฟุ้งเฟ้อและมีลมหายใจเป็นเรื่อง
เพศหรือมีฐานะเป็นเพียงความงามหรือเครื่องเพศให้ผู้ชาย
ได้สนุกสนานกับการจ้องดูรูปร่างของเธอบนหน้า
หนังสือพิมพ์หรือจอภาพยนตร์หรือเวทีประกวดความงาม
ทั้งหลาย พวกเธอเหล่านี้ควรจะได้หายไปจากสังคมบ้าง
เพื่อให้ผู้หญิงส่วนใหญ่ของประเทศที่ยากจนต่ำต้อย

น้อยหน้าถูกกดขี่ถูกเอาเปรียบสารพัดได้เป็นผู้ที่ขึ้นมาในสังคมอย่างมีเกียรติสำหรับชีวิตเธอและงานที่รับผิดชอบตลอดจนหนุนให้เธอก้าวออกมาข้างหน้าเพื่อสังคมที่ทัดเทียมและเป็นธรรม

(ประชาธิปไตย, 5 กรกฎาคม 2518:14)

ในทัศนะผู้ชายหลายคนแสดงความเห็นด้วยกับนิยามความงามแบบใหม่ โดยร่วมมือกับปัญญาชนหญิงในการผลิตซ้ำวาทกรรมความงามเพื่อมวลชน ปฏิเสธที่จะมองผู้หญิงแค่เพียงภายนอก

สำหรับผู้หญิงแล้ว ดูเหมือนว่าความงามเป็นสัญลักษณ์ของเพศตน จึงค่อนข้างยากที่จะห้ามมิให้ผู้หญิงรักสวยรักงาม แต่นั่นมิได้หมายความว่า ผู้หญิงจะต้องหลงระเริงกับสิ่งเหล่านี้ จนลืมความรับผิดชอบต่อสังคมไปเสีย...ตราบใดที่ผู้หญิงมหาวิทยาลัยยังแข่งขันในด้านเครื่องแต่งกาย ตราบใดที่ผู้หญิงมหาวิทยาลัยยังวิ่งตามแฟชั่นอย่างไม่ลืมหูลืมตา ตราบนั่นการปฏิวัติก็ยังคงไม่สำเร็จ

(มานิต รุจิโรดม, 2516:128)

การนิยามความหมายใหม่ของความงามเพื่อมวลชน ความงามเพื่อการปฏิวัติสังคมและการเมือง เป็นการแตกหักโค่นความหมายของวาทกรรมชุดเดิม ที่เน้นความสวยงามของเรือนร่างซึ่งมีอุดมการณ์ปีตาธิปไตย และชนชั้นอยู่เบื้องหลัง ความตื่นตัวทางการเมืองและอิทธิพลอุดมการณ์สังคมนิยมเป็นปัจจัยผลักดันนำไปสู่การรื้อถอนวาทกรรมความงาม ทว่าการฟุ้งกระจายของวาทกรรมความงามชุดใหม่นี้หอมหวานอยู่เพียงแคในกลุ่มปัญญาชนหญิงชายหัวก้าวหน้าในรั้วมหาวิทยาลัยเท่านั้น ขณะที่ในพื้นที่สื่อมวลชนในหัวเวลานั้นก็ยังคงทำหน้าที่ในการผลิตซ้ำวาทกรรมความงาม

ภายใต้อุดมการณ์ปิตาธิปไตย ความเป็นพลเมืองผู้ตื่นตัวทางการเมืองของผู้หญิงจึงยังคงมีสถานะเป็นเพียงสินค้าความงามในเชิงสัญลักษณ์ที่ยังไม่มีข้อพิสูจน์แน่ชัดว่าสินค้าเหล่านี้จะโน้มนำให้ผู้ซื้อสำนึกพลเมืองอย่างแท้จริงได้หรือไม่

ในอีกแง่มุมหนึ่ง “วาทกรรมเพื่อมวลชน” กับการสร้างสำนึกพลเมืองนี้ยังได้มีอิทธิพลต่อการกำหนดนิยามความรักในมุมมองใหม่ด้วยเช่นกัน ความรักของปัญญาชนหญิงสมัยนี้เปลี่ยนแปลงความหมายของวาทกรรมความรักในลักษณะของการแตกหัก จากความหมายความรักแบบโรแมนติกเพื่อชีวิตสมรส เพื่อการเป็นเมียและแม่ ซึ่งกลายเป็นภาระผูกมัดให้ผู้หญิงเป็นผู้รับหน้าที่ในบ้าน และไม่อาจทำหน้าที่ของพลเมืองผู้มีส่วนร่วมทางการเมืองได้อย่างเต็มที่ มาสู่ความหมายใหม่คือ “วาทกรรมความรักเพื่อมวลชน ประชาชน และสังคม” การรู้ด้วยวาทกรรมความรักเพื่อมวลชนนี้เป็นความพยายามที่จะดึงผู้หญิงออกจากการสนองความต้องการทางเพศของผู้ชาย เพราะความรักแบบโรแมนติกเป็นกระบวนการวิธีหนึ่งในการควบคุมเนื้อตัวร่างกายของผู้หญิงเพื่อสนองความต้องการของผู้ชาย และยังเป็นการพาผู้หญิงออกจากบ้านมาสู่พื้นที่สาธารณะ มาทำงานการเมือง เพราะความรักในความหมายใหม่นี้มิใช่เรื่องส่วนตัวหากแต่เป็นความรักที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานความรับผิดชอบต่อสังคมในฐานะของการเป็นพลเมืองผู้มีจิตสาธารณะ

ความรักไม่ควรเกิดจากการมองที่ความสวย ความหล่อ
 ผู้ชายไม่ควรมองผู้หญิงเป็นวัตถุที่มีไว้เพื่อบำบัดความใคร่
 การที่จะรักชอบพอกันควรมองที่ความคิดเป็นลำดับแรก
 ควรรักด้วยสมอง การแต่งงานไม่ควรแยกออกจากสังคม

ควรมีส่วนร่วมในกิจกรรมสังคมทุกชนิดไม่ว่าการเมืองหรือ
อื่นๆ

(วณิ สุขอารมณ์, ประชาธิปไตย, 8 มีนาคม 2518:10)

เบื้องหลังวาทกรรมความรักเพื่อมวลชน ประชาชนและสังคมของ
ปัญญาชนหญิงเหล่านี้มีกรอบวาทกรรมสังคมนิยมกำกับอยู่อย่างมั่นคง จาก
หลักการของสังคมนิยมที่ได้วางแนวทางและบทบาทใหญ่ของสตรีอย่าง
เด่นชัดและเสมอภาค ซึ่งเชื่อว่าจะสามารถช่วยให้สตรีพ้นจากการถูกขูดรีด
เอาเปรียบทางชนชั้นและทางเพศได้ ประกอบกับในเหตุการณ์การชุมนุม
ประท้วงเรียกร้องประชาธิปไตยในปี 2516 มีนักศึกษาสตรีจำนวนมากเข้า
ร่วมชุมนุมด้วย อันเป็นสิ่งบ่งชี้ว่า สตรีสามารถต่อสู้เคียงบ่าเคียงไหล่กับชาย
และเป็นส่วนหนึ่งที่สำคัญทำให้เกิดผลสำเร็จตามข้อเรียกร้องได้ จากจุดนี้เองที่
นักศึกษาสตรีตระหนักว่า สตรีก็ควรมีส่วนร่วมทางการเมือง ภายใต้กรอบคิด
เช่นนี้มองเสรีภาพของผู้หญิงยิ่งโยงเข้ากับการให้ความสนใจต่อปัญหา
การเมืองและการต่อสู้ทางชนชั้น ขณะที่ภาคอารมณ์ ความรัก และ
ความรู้สึกของผู้หญิงจะถูกมองเป็นเรื่องไร้สาระ โดยนัยยะนี้วาทกรรมสังคม
นิยมกำลังสร้างกับดักของชนชั้นกรรมพีที่ว่า “ชีวิตส่วนตัวเป็นเรื่องของ
ปัจเจก” จึงไม่อาจนำปัญหาส่วนตัวของสตรี เช่นเรื่องปัญหาความรัก ปัญหา
ในบ้าน ปัญหาในครอบครัว ไปสู่ปัญหาทางทางการเมืองได้

กฎหมายกับการสร้างสำนักพลเมืองเรื่องครอบครัว

ความพยายามในการแก้ไขกฎหมายครอบครัวในประเทศไทยเริ่มมา
ตั้งแต่ปี 2498 ตามกระแสวาทกรรมสิทธิมนุษยชนตะวันตกที่มีส่วนผลักดัน
ให้รัฐบาลและสังคมไทยต้องหันมาสนใจในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับสตรีมาก
ขึ้น ตั้งแต่ปี 2491 เป็นต้นมาซึ่งเป็นปีที่องค์การสหประชาชาติได้ออก
ปฏิญญาสากลว่าด้วยสิทธิมนุษยชน บัญญัติในข้อ 2 ว่า “ทุกคนมีสิทธิและ

เสรีภาพที่กล่าวในปฏิญญานี้โดยไม่มีการแบ่งแยกใดๆ ไม่ว่าชาติ ศิพ เพศ ภาษา ศาสนา ความเชื่อทางการเมือง ความเชื่ออื่นๆ ที่มาแห่งเชื้อชาติหรือสังคม ทรัพย์สิน กำเนิด หรือฐานะอื่น” อันเป็นการรับรองว่าหญิงและชายต่างก็มีสิทธิในการเป็นมนุษย์อย่างเท่าเทียมกัน จอมพล ป. พิบูลสงครามซึ่งเป็นนายกรัฐมนตรีในขณะนั้น มีคำสั่งแต่งตั้งคณะกรรมการขึ้นชุดหนึ่งคือ คณะกรรมการชำระสะสางประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ในปี พ.ศ. 2498 เพื่อให้จัดการแก้ไขประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ให้สอดคล้องกับปฏิญญาสากลว่าด้วยสิทธิมนุษยชน (จิตติมา พรอรุณ, 2538:72) กระบวนการแก้ไขใช้เวลายาวนานจนแล้วเสร็จในปี 2519 (ชลิตาภรณ์ ส่งสัมพันธ์ 2549:51) สมาคมบัณฑิตสตรีทางกฎหมายเป็นหัวหอกเรียกร้องขอให้รัฐบาลดำเนินการแก้ไขประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ว่าด้วยครอบครัวในหลายประการ การเปลี่ยนแปลงในเชิงกฎหมายดูจะเป็นผลมาจากกระแสประชาธิปไตยทางการเมืองที่ยอมรับสถานะทางสังคมและการเมืองของผู้หญิงในฐานะพลเมือง ประเด็นข้อเรียกร้องทางกฎหมายและสามารถแก้ไขได้แล้วเสร็จตามที่ระบุไว้ในงานเขียนของกลุ่มปัญญาชนหญิงในมหาวิทยาลัยมีดังนี้

1. การจดทะเบียนสมรส กฎหมายบัญญัติว่าการสมรสจะต้องจดทะเบียน และจะจดทะเบียนได้ต่อเมื่อมิได้เป็นคู่สมรสของบุคคลอื่นอยู่ กล่าวคือจะจดทะเบียนสมรสซ้อนไม่ได้ ข้อบกพร่องของกฎหมายนี้อยู่ที่ทางปฏิบัติ ไม่มีทางใดเลยที่หญิงจะตรวจสอบได้ว่าผู้ชายที่เธอกำลังจะสมรสด้วยนั้นได้จดทะเบียนกับผู้อื่นแล้วหรือยัง
2. ความยินยอมของสามี กฎหมายบัญญัติว่า “ถ้าภริยาประกอบวิชาวาชีพออยู่แล้วก่อนสมรส ภริยาอาจประกอบอาชีพนั่นต่อไปได้โดยมิต้องได้รับคำยินยอมของสามี” คำว่า

“วิชาชีพ” เข้าใจว่าหมายถึง แพทย์ ครู พยาบาล นักกฎหมาย ฯลฯ แต่ไม่รวมถึง นักธุรกิจ ช่างตัดเสื้อ ดัดผม หรือการค้าอื่นๆ

3. ทริพย์สินระหว่างสามีภริยา หญิงมีสามีถูกจำกัดอำนาจในการจัดการสินบริโภคแม้ว่าก่อนสมรสจะมีความสามารถในการจัดการทรัพย์สินของตนเองอย่างเต็มที่ แต่เมื่อสมรสแล้วกลับจัดการเองไม่ได้ ต้องขออนุญาตสามีก่อนทำนิติกรรมแม้ว่าทริพย์สินนั้นๆ เป็นของหญิงเองมีอยู่ก่อนสมรสซึ่งเรียกว่าสินเดิมก็ตาม

4. เหตุหย่า กฎหมายบัญญัติว่าถ้าภริยามีชู้ สามีฟ้องหย่าได้ แต่มีได้บัญญัติให้ภริยาฟ้องหย่าได้เมื่อสามีมีชู้ เป็นการเปิดโอกาสให้สามีประพฤตินอกใจภริยา

5. ค่าอุปการะเลี้ยงดู ค่าอุปการะเลี้ยงดูนี้จะเกิดสิทธิเรียกร้องได้ ต่อเมื่อหย่ากันหรือศาลสั่งให้แยกกันอยู่ (ป.พ.พ. มาตรา 1455) ปัญหาเกิดขึ้นเมื่อฝ่ายผู้จ่ายไม่รักษาสัญญา เพราะกฎหมายเปิดช่องให้สามีบิดพลิ้วได้โดยบัญญัติว่า “บุคคลไม่จำเป็นต้องอุปการะเลี้ยงดูผู้อื่นเมื่อตนมีหนี้อื่นๆ ไม่สามารถอุปการะเลี้ยงดูได้โดยไม่เป็นภัยแก่การเลี้ยงดูตนเองตามสมควรแก่ฐานะ (ป.พ.พ. มาตรา 1595)

(วิมลศิริ ชำนาญเวช , 2516:28-34)

อย่างไรก็ตาม การต่อสู้ของผู้หญิงในนิติกฎหมายด้านครอบครัวเชื่อว่าจะราบรื่นเมื่อปรากฏเสียงสะท้อนไม่เห็นด้วยจากอุดมการณ์ชายเป็นใหญ่อยู่หลายครั้ง ประเด็นการแก้ไขได้กระทบบความเชื่อแบบเดิมๆ ของผู้ชายเป็นความกลัวที่จะต้องสูญเสียอำนาจในครอบครัวที่มีมาอย่างช้านาน

ผู้หญิง 90 เปอร์เซ็นต์ไม่พร้อมและไม่รู้เรื่องเกี่ยวกับสิทธินี้เลย อีกอย่างหญิงไทยตามชนบทต้องอยู่ในฐานะสามีเลี้ยงหากมีสิทธิเท่ากันมีอำนาจในการทำนิติกรรมได้ เวลาสามีออกไปทำงานอาจจะขายวัวขายควายหรือขายบ้านไปเล่นไฟได้ ฉะนั้นสิทธิเสมอภาคในทางทฤษฎีเป็นไปได้ แต่ในทางปฏิบัติไม่มีทางเป็นไปได้

(อุทิศ นาคสวัสดิ์, ดาวสยาม, 27 ธันวาคม 2518:9)

ขณะที่กลุ่มปัญญาชนหญิงในรั้วมหาวิทยาลัยซึ่งมีมุมมองความคิดแบบสังคมนิยมเห็นว่าการแก้ไขกฎหมายครอบครัวไม่ใช่วิธีการต่อสู้เพื่อผู้หญิงทั้งหมด แต่เป็นผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นแก่สตรีชนชั้นกลางเท่านั้น หมายความว่าอุดมการณ์ชนชั้นเป็นเครื่องกีดขวางมิให้การยุติปัญหาความรุนแรงในครอบครัวเกิดขึ้นได้ ปัญญาชนหญิงเห็นว่า ควรขยายการต่อสู้ไปสู่คนส่วนใหญ่ การต่อสู้ควรเกิดจากความร่วมมือของทั้งชายหญิง ควรนำการต่อสู้เข้าร่วมกับประเด็นทางการเมือง รวมทั้งควรให้การศึกษาแก่สตรี เป็นต้น

จุดอ่อนของขบวนการต่อสู้เพื่อสิทธิทางกฎหมาย

ประการแรก ประเด็นการต่อสู้เป็นเรื่องรองที่ถูกกระแสการต่อสู้ที่เร่งด่วนสายอื่นบดบังอยู่ตลอดเวลา กล่าวคือ สิทธิสตรีนำมาซึ่งความเสมอภาคเท่าเทียมในด้านศักดิ์ศรีและการทำนิติกรรม ในขณะที่เวทีการต่อสู้เพื่อความเป็นธรรม มีคู่ต่อสู้ที่เด่นอยู่มากมายเช่น ปัญหาสงคราม จักรพรรดินิยม การสูญเสียที่ดิน ปัญหาค่าครองชีพ ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นปัญหาเกี่ยวกับปากท้องและความเป็นความตายทั้งสิ้น ดังนั้นเรื่องสำคัญแต่ไม่เร่งด่วนนี้จึงถูกจัดอันดับความสนใจไว้ทีหลัง

ประการที่สอง ขาดฐานพลัง เพราะการต่อสู้เพื่อสิ่งที่ห่างไกลชีวิตของผู้หญิงส่วนใหญ่ เช่น สู้เรื่องสิทธิในการทำนิติกรรมเกี่ยวกับทรัพย์สิน ในขณะที่คนส่วนใหญ่เป็นคนจนไม่มีทรัพย์สินให้უნวาย สู้เรื่องเหตุหย่าหรือการจดทะเบียนสมรสซ้อน ในขณะที่คนส่วนใหญ่แต่งงานกันโดยมิได้จดทะเบียนสมรส ดังนั้น ผู้หญิงส่วนใหญ่จึงรู้สึกห่างเหินกับปัญหาเหล่านี้ ไม่เห็นความจำเป็นที่จะเข้าร่วมเรียกร้อง ซึ่งจะไปโทษเขาว่าขาดจิตสำนึกไม่ได้ถ้าลองต่อสู้เรื่องที่เป็นปัญหาของคนส่วนใหญ่ดู ความสำเร็จจะมีมากกว่านี้ เช่นเรียกร้องให้นายจ้างปฏิบัติตามกฎหมายคุ้มครองแรงงานหญิงและเด็ก ฯลฯ

ประการที่สาม ขาดแกนนำที่มีสมรรถภาพในการสร้างแนวร่วมในการสื่อความเข้าใจกับมวลชน ในการกระจายสายงานให้กว้างขวางเพื่อเพิ่มเสียงสนับสนุน เช่น แทนที่จะยื่นหนังสือขอแก้กฎหมายเพียงอย่างเดียว ก็หันมาให้การศึกษาทั้งกันเองและสู่ประชาชนถึงสถานภาพของสตรี และเข้าร่วมการต่อสู้ที่เป็นผลประโยชน์ของผู้หญิงในทางอื่นๆด้วย วิธีนี้ทำได้ ต่อเมื่อกลุ่มสตรีต่างๆมีความตื่นตัวและร่วมมือเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน

(จิระนันท์ พิตรปรีชา, 2518:50-52)

การต่อสู้เพื่อความเท่าเทียมทางกฎหมายนี้ เป็นการต่อสู้จากพื้นฐานของความไม่เท่ากันในเรื่องสิทธิ วิธีการต่อสู้เช่นนี้ท้ายที่สุดอาจทำให้ผู้หญิงได้สิทธิต่างๆเท่ากับชายแต่รากเหง้าปัญหาของการประกอบสร้างความหมายของความเป็นหญิงนั้นยังคงเสียเปรียบอยู่เช่นเดิมไม่เปลี่ยนแปลงทัศนะสตรีนิยมสายถอนรากถอนโคนมองว่าการต่อสู้ทางกฎหมายเป็นเพียง

ของขวัญเล็กๆน้อยๆจากระบบชายเป็นใหญ่ ไม่ใช่ชัยชนะของการต่อสู้และเสียเวลาที่จะเปลี่ยนแปลงระบบชายเป็นใหญ่ ทางต่อสู้ของผู้หญิงก็ต้องหันกลับมาค้นหาความเป็นตัวตนของผู้หญิงอย่างแท้จริง (Daly, 1978)

บทสรุป: สิ่งที่หายไปในสำนักพลเมืองเรื่องผู้หญิง

อิทธิพลของความคิดแบบเสรีนิยมและสังคมนิยมต่างมีจุดยืนร่วมกันประการหนึ่งตรงที่มีความเชื่อในจุดหมายปลายทางที่สมบูรณ์ของมนุษยมนุษยเป็นองค์ประธานที่สมบูรณ์และบงการวิวัฒนาการประวัติศาสตร์ของมนุษยได้ แต่สุดท้ายประวัติศาสตร์ในช่วงปี พ.ศ. 2516-2519 ในประเทศไทย ได้แสดงให้เห็นว่าแม้ผู้หญิงและสื่อมวลชนส่วนหนึ่งจะถูกขืนมาสร้างสำนักพลเมืองเรื่องผู้หญิง อีกแง่มุมหนึ่งผู้หญิงเองก็ยังไม่หลุดพ้นจากการเป็นมนุษยผู้ถูกกระทำ ผู้หญิงเป็นเพียงแค่ส่วนขยายของแนวคิดสังคมนิยมและเสรีนิยม หมายถึงว่าผู้หญิงมิได้เป็นตัวการขับเคลื่อนเพื่อต่อสู้ด้วยแนวทางของผู้หญิงเองแต่เลื่อนไหลไปตามโครงสร้างสังคมและกรอบคิดมีพื้นฐานแบบชายเป็นใหญ่ ผู้หญิงใช้สิ่งที่เคยเป็นกรงขังตนเองมาเป็นกรงขังซ้อนกรงขังเดิมอีกคราหนึ่ง สำนักพลเมืองที่พยายามสร้างขึ้นมาจึงเป็นการโน้มน้าวกระแสดำเนินการตื่นตัวทางการเมืองมากกว่าสำนักเรื่องความไม่เท่าเทียมระหว่างเพศ ความเป็นพลเมืองยังไม่อาจเกิดขึ้นได้ หากความเสมอภาคทางเพศยังไม่ถูกปลูกฝังในสำนักของผู้คน

สิ่งที่หายไปในขบวนการสร้างสำนักพลเมืองเรื่องผู้หญิง **ประการแรกคือ** การสร้างสำนักพลเมืองแบบไร้เพศสภาพ⁹ ยังไม่เกิดขึ้น คล้ายกับว่าความเป็นพลเมืองของผู้หญิงตามกรอบคิดของสังคมในยุคนั้นไม่ต่างอะไร

⁹ เพศสภาพ (gender) หมายถึงภาวะความเป็นหญิงชายที่ไม่ได้ถูกกำหนดปัจจัยทางชีววิทยา หากเป็นการกำหนดโดยสังคม วัฒนธรรม อื่นๆ และมีส่วนทำให้มีการกำหนดบทบาททางเพศที่แตกต่างกันระหว่างหญิงชาย

จากความพยายามสวมบทบาทความเป็นพลเมืองในแบบผู้ชายให้กับผู้หญิง ผู้หญิงยังดั้นไม่หลุดจากการย้ายไปบนรอยเท้าที่มีผู้ชายก้าวเดินไปแล้วบนพื้นที่สาธารณะ ซึ่งประวัติศาสตร์ก็ได้ชี้ให้เห็นว่ายังต้องใช้เวลาอีกนาน เพราะการสวมความเป็นพลเมืองชายให้กับผู้หญิงก็ได้ราบรื่น เพศวิถีที่ต่ำต้อยและน่าดูแคลนมักถูกนำมาเชื่อมโยงกับตัวตนของพลเมืองหญิงเสมอในพื้นที่สาธารณะ ขณะที่ความรู้และประสบการณ์ของผู้หญิงในฐานะย่า ยาย แม่ ภรรยา พี่สาว และลูกสาว กลายเป็นเพียงเรื่องส่วนตัวที่ไม่สามารถเชื่อมโยงเข้าสู่ความเป็นพลเมืองผู้มีส่วนร่วมทางการเมืองได้ แม้จะปรากฏว่าผู้หญิงส่วนหนึ่งได้ใช้สถานะเหล่านี้ เช่น ใช้ความเป็นแม่บ้าน เมียเช่า คุณยายชานา แอร์โฮสเตส ฯลฯ รวมตัวเพื่อเรียกร้องสิทธิในด้านต่างๆ แต่สื่อมวลชนก็ให้ความสนใจรายงานข่าวของเธอเหล่านี้ในระดับ “เหตุการณ์” เท่านั้น แต่ไม่ได้ให้ความสนใจในเนื้อหาของการต่อสู้ของพวกเธอที่สัมพันธ์กับระดับโครงสร้างสังคม

ประการที่สอง ความเป็นพลเมืองของผู้หญิงผู้สามารถพึ่งพาตนเองได้ยังไม่ปรากฏชัด ด้วยภูมิหลังของสังคมไทยที่ระบบอุปถัมภ์ฝังลึกในโครงสร้างสังคมมาอย่างยาวนาน สำนักเรื่องพลเมืองในระบอบประชาธิปไตยในปี 2516-2519 จึงยังคงเป็นสิ่งใหม่ แม้ประเทศไทยจะเปลี่ยนแปลงการปกครองมาตั้งแต่ ปี 2475 แต่ในทางปฏิบัติ ประชาธิปไตยแบบไทยยังไม่ได้ส่งเสริมให้ประชาชนตระหนักในสิทธิ เสรีภาพ และการมีส่วนร่วมทางการเมือง ระบบอุปถัมภ์ที่ฝังรากลึกมาตลอดประวัติศาสตร์ได้สร้างความคุ้นชินให้ผู้คนที่พึ่งพิงรัฐมากกว่าที่จะเป็นพลเมืองผู้พึ่งพาตนเอง การสร้างสำนักพลเมืองเรื่องผู้หญิงบางเรื่องจึงผูกติดเข้ากับกลไกภาครัฐ ไม่ว่าจะเป็น การแก้ไขกฎหมายครอบครัว การมีส่วนร่วมทางการเมือง เป็นต้น เช่นเดียวกับระบอบปิตาธิปไตยที่ฝังรากลึก ทำให้ผู้หญิงเองรู้สึกคุ้นเคยต่อการพึ่งพิงผู้ชายอย่างยากที่จะดั้นหลุด

ประการที่สาม การต่อสู้เพื่อสร้างสำนึกพลเมืองเรื่องผู้หญิงไม่หลากหลายพอภายใต้กรอบคิดที่มีเพียงสังคมนิยม และเสรีนิยม ซึ่งไม่สอดคล้องกับความเป็นจริงแห่งชีวิตของผู้หญิงที่มีความแตกต่าง การสร้างสำนึกพลเมืองไม่ควรอยู่ภายใต้การแบ่งแยกกรอบคิดว่า ถ้าแก้ไขกฎหมายก็ถือเป็นการสร้างสำนึกพลเมืองแบบเสรีนิยม หรือถ้าต่อสู้เพื่อกรรมกร ขาวนา ก็เป็นการสร้างสำนึกพลเมืองแบบสังคมนิยม ด้วยวิธีคิดเช่นนี้กลายเป็นข้อจำกัดที่น่าข้อเท็จจริงไปใส่ในกล่องของสำนักคิดต่างๆ ซึ่งถูกกำหนดล่วงหน้าอย่างยาวนานและตายตัวในประวัติศาสตร์ อันอาจส่งผลให้ละเลยความแตกต่างในชีวิตจริงและบริบทของแต่ละสังคม การสร้างสำนึกพลเมืองเรื่องผู้หญิงในวิถีแบบไทยที่มีใช้เสรีนิยมหรือสังคมนิยมจึงยังไม่เกิดขึ้นมาอย่างชัดเจน ที่สำคัญการที่แกนนำการต่อสู้จำกัดตัวเองภายใต้กรอบคิดการต่อต้านปิตาธิปไตยซึ่งเป็นยุทธวิธีที่สตรีนิยมตะวันตกใช้เป็นฐานหลักในการขับเคลื่อนในขณะนั้น บางส่วนได้ทำให้เกิดการขยายปัญหาออกไปแทนที่จะแก้ปัญหา เนื่องจากผู้ชายส่วนหนึ่งเข้าใจว่าตนเป็นศัตรูของการเคลื่อนไหวตามแนวทางสตรีนิยม จึงทำให้สูญเสียพันธมิตรดังที่ปรากฏเป็นเสียงสะท้อนโต้กลับที่แข็งกร้าวจากผู้ชายอยู่บ่อยครั้งเมื่อมีการเรียกร้องในประเด็นสิทธิพลเมืองของสตรีในยุคนั้น

ประการที่สี่ คือ การที่สื่อมวลชนเน้นเฉพาะพลังคนหนุ่มสาวในรั้วมหาวิทยาลัยในฐานะที่เป็นแกนนำขับเคลื่อน ทำให้ขบวนการสร้างสำนึกพลเมืองเรื่องผู้หญิงไม่อาจหลายกำแพงของวัยและระดับการศึกษาที่แตกต่างกันลงไปได้เช่นกัน เพราะผู้หญิงในสังคมมีความหลากหลายและแตกต่าง ดังนั้นการสร้างสำนึกพลเมืองเรื่องผู้หญิงต้องทำให้ภาพความหลากหลายของผู้หญิงปรากฏขึ้นมาเพื่อสะท้อนมุมมองที่แท้จริงของผู้หญิงทั้งมวล กระแสประชาธิปไตยเบ่งบานและวาทกรรมสิทธิสตรีอันเป็นผลจากการกำหนดให้ปี 2518 เป็นปีสตรีสากล ส่งผลให้การสร้างสำนึกพลเมืองเรื่อง

ผู้หญิงได้รับอานิสงค์จากการตื่นตัวดังกล่าวด้วย แต่ยังจำกัดอยู่เฉพาะการรับรู้ของชนชั้นสูงและชนชั้นกลางที่มีการศึกษา ขณะที่แกนนำการต่อสู้ก็แยกออกเป็นสองขั้วความคิดคือฝ่ายเสรีนิยมและฝ่ายสังคมนิยม ต่างฝ่ายก็สู้เพื่อชนชั้นที่แตกต่าง มีการกล่าวโจมตีกันเองเสมอว่าผู้หญิงฝ่ายเสรีนิยมสู้เพื่อชนชั้นตัวเอง ขณะที่ฝ่ายสังคมนิยมเคลื่อนไหวเพื่อชนชั้นกรรมมาชีพ การต่อสู้เพื่อสร้างสำนักพลเมืองเรื่องผู้หญิงจึงยังไม่มีความเป็นหนึ่งเดียว ผู้หญิงชนชั้นล่างอีกมากมายที่ยังไม่รู้และไม่เข้าใจในการต่อสู้เพื่อยุติการกดขี่ทางเพศดังคำให้สัมภาษณ์ของแม่ค้าคนหนึ่งในยุคนี้ว่า

“เรื่องขบวนการเรียกร้องสิทธิสตรีไม่อยากยุ่งด้วย
เพราะว่าไม่มีความรู้ เลยอยู่ของเราไปเรื่อยๆดีกว่า คิดว่า
วันนี้จะทำอะไรให้ขายได้กำไรมาก”

(เล่ง แซ่เลี้ยว, ประชาธิปไตย 24 มิถุนายน 2516:8)

การสร้างรูปแบบใหม่ของความเป็นพลเมือง หรือ “พลเมืองในแบบผู้หญิง” ให้กลายเป็นอุดมการณ์ใหม่ที่มีความสำคัญใกล้เคียงกับอุดมการณ์หลักในสังคมนั้น มีจุดเน้นที่การดำรงสถานะให้ผู้หญิงคือ “ความหลากหลาย” ถือเป็นส่วนหนึ่งของสังคม มิใช่การหลอมรวมความเป็นพลเมืองผู้หญิงให้เป็นแบบเดียวกับพลเมืองชาย หรือมิใช่เป็นเพียงพลเมืองของรัฐ แต่เชื่อมโยงกับจุดยืนของแนวคิดประชาสังคมที่เน้นความหลากหลายแตกต่างของกลุ่มต่างๆ ถ้าหากความเป็นพลเมืองในนิยามแบบเสรีนิยมคือการสร้างอาณาบริเวณทางการเมือง เป็นการแยกความเป็นส่วนตัวออกจากความเป็นสาธารณะ แนวทางสตรีนิยมกลับถือว่า เรื่องส่วนตัวกับการเมืองถูกทำให้เป็นเรื่องเดียวกัน ดังคำขวัญที่ว่า “The personal is political.” (Kivisto & Faist, 2007:13) ขบวนการสร้างความเป็นพลเมืองสตรีในรูปแบบใหม่จึงอยู่ที่การประสานเชื่อมโยงชีวิตประจำวันของผู้หญิงเข้ากับการเมือง การต่อสู้ของ

ผู้หญิงเพื่อได้มาซึ่งสิทธิทางการเมืองและสิทธิของพลเมืองเป็นเงื่อนไขลำดับแรกที่จะนำไปสู่การปลดปล่อยทางสังคม (Ellis, 1991:236) การสร้างสำนักพลเมืองจึงไม่อาจหลีกเลี่ยงการต่อสู้เพื่อปลดปล่อยปัจเจกบุคคลให้หลุดพ้นจากพันธนาการทางสังคม เฉกเช่นการสร้างความเป็นพลเมืองของผู้หญิงตามแนวทางเสรีนิยมที่เชื่อมโยงการต่อสู้กับเสรีภาพของผู้หญิงกับสิทธิทางกฎหมายในมิติต่างๆ (Held, 1991:21) อย่างไรก็ตามการสร้างสำนักพลเมืองเรื่องผู้หญิงไม่ใช่การเรียกร้องสิทธิของตนเอง หรือพยายามมีในสิ่งที่ผู้ชายมีการเรียกร้องสิทธิเพื่อกลุ่มไม่สามารถทำให้สังคมทั้งองค์กรรวมอยู่รอดได้ ทางรอดของสังคมคือการสร้างพลเมืองที่มีความภาคภูมิใจในความเป็นพลเมือง การเป็นพลเมืองของผู้หญิงคือความมีศักดิ์ศรี ความเท่าเทียม ไม่ปรารถนาจะครอบงำผู้ใด และไม่ต้องการให้ใครมาครอบงำเช่นกัน

ที่สุดแล้ว การสร้างสำนักพลเมืองสามารถนำไปสู่การปลดปล่อยผู้หญิงจากการถูกเอารัดเอาเปรียบ วิธีคิดซึ่งถูกกำหนดโดยปิตาธิปไตยไม่ยอมรับให้อัตลักษณ์ของบุคคลมีความแตกต่าง ความหลากหลายทางวัฒนธรรมและมุมมองแบบเพศภาวะจักกลายเป็นความท้าทายการสร้างสำนักพลเมืองในแบบผู้หญิง (Geoff, 1991: 14) ที่สำคัญการสร้างความเป็นพลเมืองเรื่องผู้หญิงไม่ควรปล่อยให้เป็นที่ของสถาบันการศึกษาหรือสถาบันครอบครัวเท่านั้น ทว่าสื่อมวลชนควรเข้ามามีบทบาทร่วมด้วยในการปลูกฝังสำนักดังกล่าว เพราะสถาบันสื่อมวลชนนั้นคือแหล่งของการเรียนรู้ตลอดชีวิตของพลเมือง หน้าที่ของสื่อมวลชนในการสร้างสำนักพลเมืองเรื่องผู้หญิงถือเป็นบทบาทจริยธรรมแห่งวิชาชีพด้านหนึ่ง เป็นการทำหน้าที่ของสื่อมวลชนในการสร้าง “คุณธรรมแบบพลเมือง” (civic virtue) ซึ่งให้ความเคารพต่อความแตกต่างหลากหลาย มากกว่าการกดทับให้มีความเป็นพลเมืองในแบบเดียว (ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร, 2545: 64) การมีภาคปฏิบัติ การต่อสู้ที่เข้มแข็งในด้านสำนักพลเมืองของปัญญาชนสตรีในรั้วมหาวิทยาลัย

ถือเป็นการกระบวนการสร้างความเป็นพลเมืองที่ดีในอนาคต เมื่อสังคมมีพลเมืองที่เข้มแข็ง สังคมนั้นจะมีระบอบการบริหารการเมืองที่เข้มแข็ง มีประสิทธิภาพ ส่งเสริมให้สมาชิกแต่ละคนมีบทบาท ส่วนรวมได้รับประโยชน์จากการแบ่งสรรทรัพยากรที่ระบอบการเมืองมีความเป็นธรรม (ธเนศวร์ เจริญเมือง, 2551: 163) การสร้างสำนักพลเมืองเรื่องผู้หญิงถือเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการเคลื่อนไหวในประชาสังคมและต่างจากขบวนการปฏิวัติเพื่อยึดกุมอำนาจรัฐ หากแต่การสร้างสำนักพลเมืองมีความปรารถนาที่จะได้มาซึ่งฐานะในการกำหนดชีวิตของตนเองโดยไม่จำเป็นต้องผ่านรัฐเสมอไป เท่ากับเป็นการย้ายกระบวนการที่เอารัฐเป็นตัวตั้ง มาสู่ประชาชนเป็นตัวตั้งในการสร้างความเสมอภาคทางเพศ อันนำมาซึ่งความสมานฉันท์ในสังคม สื่อมวลชนจึงไม่ควรปล่อยให้ผู้หญิงเป็นเพียงผู้บริโภคที่ภักดีต่อสินค้า เป็นเพียงแรงงานที่ทำงานเพื่อรับใช้ระบบทุน เป็นแม่และเมียในระบอบปิตาธิปไตย เป็นเพียงผู้ตื่นตัวทางการเมืองเฉพาะวันเลือกตั้ง หรือเมื่อเกิดวิกฤตทางการเมืองเท่านั้น สังคมโดยเฉพาะสื่อมวลชนต้องสร้างผู้หญิงให้เป็นพลเมืองที่ตื่นตัว พึ่งพาตัวเองได้ เมื่อเกิดปัญหาก็สามารถรวมกำลังกันแก้ไขปัญหาด้วยตัวเอง

โดยสรุป การหวนกลับไปรื้อฟื้นบทบาทคุณค่าและหรือเรียนรู้ความผิดพลาดและความสำเร็จของการมีส่วนร่วมทางการเมืองของปัญญาชนสตรีในอดีต โดยเฉพาะอย่างยิ่งในบทบาทของการสร้างสำนักพลเมืองในเรื่องผู้หญิง ถือเป็นการนำประวัติศาสตร์ของอดีตมารับใช้ปัจจุบัน ขณะเดียวกันงานศึกษาแนวสตรีนิยมไม่ควรที่จะอธิบายเพียงแค่ปรากฏการณ์เท่านั้น แต่ต้องมีจุดมุ่งหมายที่จะเปลี่ยนแปลงปรากฏการณ์ด้วย การมุ่งมั่นที่จะรื้อโครงสร้างสังคมทุนนิยม สร้างประชาธิปไตย แก้ไขกฎหมาย ส่งเสริมให้ผู้หญิงมีการศึกษาและอาชีพ อาจไม่เพียงพอที่จะสร้างสำนักพลเมืองเรื่องผู้หญิง การสร้างองค์ความรู้ที่สามารถตอบคำถามอย่างไรและทำไมผู้หญิงจึง

ต้องเป็นพลเมืองผู้ตื่นตัวและมีส่วนร่วมทางการเมืองเป็นงานเร่งด่วนที่จะต้องขับเคลื่อน และที่สำคัญต้องทำให้ผู้หญิงเป็นพลเมืองที่สามารถพึ่งพาตนเองได้ แม้ระบบสังคม การเมือง เศรษฐกิจจะไม่เป็นตามที่หวังไว้ แต่การสร้างสำนักพลเมืองเรื่องผู้หญิงก็ยังคงต้องเป็นพันธกิจหลักของสื่อมวลชนที่ต้องคำนึงถึงวาระแห่งความรับผิดชอบต่อสังคมเหนือสิ่งอื่นใด

บรรณานุกรม

หนังสือ

- กลุ่มผู้หญิงมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. **ทางเลือก**. กรุงเทพฯ: 2517.
- กุลลิณี มุทธากลิน และ วรารักษ์ เกลิมพันธุ์ศักดิ์. **แนวคิดสตรีนิยมกับการเมือง. ใน แนวคิดทางการเมืองและสังคม. มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช**, 2547.
- คารินา โชติรวี. **ข้อกังขาเรื่องบทบาทการเป็น “แม่ศรีเรือน” ในนวนิยายเรื่อง To the lighthouse และ Mrs. Dalloway ของเวอร์จิเนีย วูล์ฟ**. กรุงเทพมหานคร: คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547.
- จิตติมา พรอรุณ. **การเรียกร้องสิทธิสตรีในสังคมไทย พ.ศ.2489-2519**. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2538.
- จิระนันท์ พิตรปรีชา. **โลกที่สี่**. กรุงเทพฯ: ฝ่ายวิชาการ สโมสรนิสิตจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2518.
- ชลิตาภรณ์ ส่งสัมพันธ์. **เมื่อผู้หญิงคิดจะมีหนด การต่อสู้ “ความจริง” ของเรื่องเพศในสภาพผู้แทนราษฎร**. กรุงเทพฯ : โครงการจัดพิมพ์คบไฟ, 2549.
- ชมนุนนิตหญิงคณะวิทยาศาสตร์. **ขบวนการดอกไม้บาน**. กรุงเทพฯ: ชุมชม, 2516.
- ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. **ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่**. กรุงเทพฯ: วิชา, 2545.
- ธเนศวร์ เจริญเมือง. **ทฤษฎีและแนวคิดการปกครองท้องถิ่นกับการบริหารจัดการท้องถิ่น**. กรุงเทพฯ: โครงการจัดพิมพ์คบไฟ, 2551.

เสกสรรค์ ประเสริฐกุล. **การเมืองภาคประชาชนในระบอบประชาธิปไตย**
ไทย. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์วิภาษา, 2552.

มัลลิกา วัชรธร. ผู้หญิงกับการพัฒนาประเทศ. ใน **ชุมนุมนิสิตหญิงคณะ**
วิทยาศาสตร์. **ขบวนการดอกไม้บาน**. กรุงเทพฯ: ชุมชุม, 2516.

มานิต รุจิโรดม. ผู้หญิงปฏิวัติ. ใน **ชุมนุมนิสิตหญิงคณะวิทยาศาสตร์**.

ขบวนการดอกไม้บาน. กรุงเทพฯ: ชุมชุม, 2516.

ยุทธนา วรณปิติกุล. **สำนักพลเมือง: ความเรียงว่าด้วยประชาชนบน**
เส้นทางประชาสังคม. กรุงเทพฯ: มูลนิธิการเรียนรู้และพัฒนา
ประชาสังคม, 2542.

วารุณี ภูริสินสิทธิ์. **สตรีนิยม ขบวนการและแนวคิดทางสังคมแห่ง**
ศตวรรษที่ 20. กรุงเทพมหานคร: โครงการจัดพิมพ์คบไฟ, 2545.

วิมลศิริ ชำนาญเวช. ผู้หญิงกับกฎหมาย. ใน **ชุมนุมนิสิตหญิงคณะ**
วิทยาศาสตร์. **ขบวนการดอกไม้บาน**. กรุงเทพฯ: ชุมชุม, 2516.

สุนี ไชยรส. **การหลอมรวมอุดมการณ์เฟมินิสต์ ประชาธิปไตย และสิทธิ**
มนุษยชน: ศึกษาผ่านประสบการณ์สุนี ไชยรส. วิทยานิพนธ์
ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2547.

สุวัฒนา เปี่ยมชัยศรี. การปลดแอกสตรี. ใน **กลุ่มผู้หญิงมหาวิทยาลัย**
ธรรมศาสตร์. **ทางเลือก**. กรุงเทพฯ: 2517.

อภิชาติ ศักดิ์เศรษฐ์ (บรรณาธิการ). **4 ทศวรรษภาพข่าวไทย**. กรุงเทพฯ:
บริษัทคอมแพคท์พริ้นท์ จำกัด, 2538.

หนังสือพิมพ์และนิตยสาร

กระจำัง. **ดาวสยาม 18 กันยายน 2518**.

กริ่ง นิรินทร์ออน. สนมัย เขาจะเป็นผู้แทน. **ดาวสยาม 17 กุมภาพันธ์**
2519.

ถึงจะอยู่ต่างวัยแต่ก็สวยได้เท่าเทียมกัน. **ลลนา** เล่ม 83 ปักษ์แรกมิถุนายน 2519.

ทินวัฒน์ มฤคพิทักษ์. ผู้หญิงก็ช่วยชาติได้จริงหรือ. **ประชาธิปไตย** 25 มีนาคม 2518.

ประยูร จรรย์วาทย์. แนวหน้ากล้าตาย. **ไทยรัฐ** 11 พฤศจิกายน 2516.
ผกาดี อุตตโมทย์.เตรียมไว้ให้ยามพร้อม. **เบญจกัลยาณี** ปีที่ 1 ฉบับที่ 7
พฤศจิกายน 2517.

มือลึกลับส่งโกเต๋กซ์ให้ รมต. **ดาวสยาม** 20 พฤษภาคม 2519.

เลิกแพร่ภาพ คุณหญิง โสภณี เสียที. **ประชาธิปไตย** 5 กรกฎาคม 2518.
เล่ง แซ่เลี้ยว. การปลดแอกของหญิงไทยวันนี้. **ประชาธิปไตย** 24 มิถุนายน 2516.

วณี สุขารมณ์. ผู้หญิงพูด: 8 มีนาคม วันสตรีสากล. **ประชาธิปไตย** 8 มีนาคม 2518.

สตรีไทยตื่นตัวสมัคร สส. หาเสียงคึกคักกัน. **ดาวสยาม** 13 มกราคม 2518.

สาวยุคสิทธิสตรี. **ไทยรัฐ** 26 กรกฎาคม 2518.

เสาวนีย์ ลิ้มมานนท์. จากเล็บบ๊องสาว มาเป็นผู้หญิง: ความเรียบง่ายที่แฝง
เร้น. **สยามรัฐ** 2 กุมภาพันธ์ 2516.

อุทิศ นาคสวัสดิ์. ดร.ชื่อดังให้สัมภาษณ์ดาวสยาม. **ดาวสยาม** 27 ธันวาคม 2518.

Books

Beasley, C. **What is Feminism?** London: Sage Publications, 1999.

Benton, Sarah. Gender, Sexuality and Citizenship. In Andrews, Geoff (ed.). **Citizenship**. London: Lawrence & Wishart, 1991.

- Daly, M. **Gyn/Ecology: The Metaethics of Radical Feminism**. Boston: Beacon Press, 1978.
- Ellis, Caroline. Sisters and Citizens. In Andrews, Geoff (ed.). **Citizenship**. London: Lawrence & Wishart, 1991.
- Held, David. Between State and Civil Society: Citizenship. In Andrews, Geoff (ed.). **Citizenship**. London: Lawrence & Wishart, 1991.
- Kivisto, Peter & Faist, Thomas. **Citizenship Discourse Theory and Transnational Prospects**. Oxford: Blackwell, 2007.
- Phillips, Ann. Geoff (ed.). **Citizenship**. London: Lawrence & Wishart, 1991.
- Samutvanija, Chaianan and Morell, David. **Political Conflict in Thailand: Reform, Reaction, Revolution**. Massachusette: Gunn and Hain Publishers, 1981.